

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду¹

Вступ

Бізнес-верства стала рушійною силою модернізації господарського життя у західних суспільствах. За індустріальної доби люди, залучені до підприємницької діяльності, розглядалися як соціальна основа ринкових перетворень. Водночас, володіючи величезними економічними ресурсами, власники великого капіталу набували політичної суб'єктності. За доби монополістичного капіталізму вони встановлювали контроль над політичними інститутами, що несло загрозу демократичному устрою тогочасних розвинених суспільств. З часом у країнах Заходу цей вплив був збалансований зміцненням середнього класу і відповідним розвитком громадянського сектору. Однак посткомуністичні трансформації в Україні призвели до того, що клас великих власників набув надмірної політичної суб'єктності. Відбулася повномасштабна олігархізація політичної влади, коли нечисленне коло олігархів зуміло взяти під контроль всі гілки державної влади, причому олігархізація пронизувала не лише центральні гілки влади, а й проявлялася на локальному рівні.

Незважаючи на два Майдани та попри суспільний запит на деолігархізацію, великі власники продовжували контролювати політичне життя України. І лише

---

1 Ця стаття опублікована в рамках виконання НДР «Суспільство з надлишком викликів: загрози та ризики» (2022–2023 роки) за бюджетною програмою КПКВК 6541230 «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» Національної Академії Наук України.

Цитування: Рахманов, О. (2022). Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 30–NNN, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.030>.

повномасштабна російсько-українська війна 2022 року суттєво похитнула могутність олігархів, оскільки агресія Росії завдала значних матеріальних збитків українській промисловості, яку контролювали ключові представники бізнес-еліти. Попри це процес відокремлення великого бізнесу від державних інститутів лише розпочався. Інтереси олігархії дотепер широко представлені або самими олігархами, або їхніми довіреними особами у місцевих радах та адміністраціях. Звідси вкрай важливо проаналізувати ті загрози та ризики для українського суспільства, які були викликані надмірним впливом власників великого капіталу на політичне життя в Україні. Отже, метою цієї статті є вивчення феномену олігархізації політичної влади в Україні, чинників його формування, розквіту та занепаду. Відтак завданнями цього вивчення були: 1) концептуалізація феномену олігархізації політичної влади шляхом розгляду теоретичних напрацювань щодо цієї проблеми у соціальних науках; 2) аналіз суспільно-політичних аспектів взаємовідносин української влади та власників великого капіталу впродовж посткомуністичних трансформацій.

Теоретичні аспекти

Олігархію традиційно визначають як систему контролю небагатьох соціальних акторів політичної сфери. Д. Ліч припустила, що вплив великого капіталу на політичні інститути стає олігархічним тоді, коли влада небагатьох стає нелегітимною і водночас стійкою до інакомислення більшості. Таким чином, олігархія — це концентрація вкоріненої нелегітимної влади та/або впливу в руках меншості, коли де-факто те, чого хоче ця меншість, зазвичай відбувається, навіть якщо це суперечить бажанням (активно чи пасивно вираженим) більшості [Leach, 2005: р. 329]. Таке визначення є найбільш наближеним до соціологічного розуміння особливостей функціонування влади за умов демократичного транзиту. Отже, олігархізацію політичної влади можна визначити як нелегітимний процес захоплення держави обмеженим колом соціальних акторів, котрі, як правило, володіють масштабними матеріальними та фінансовими ресурсами.

Проблема олігархізації політичної влади вперше була концептуально охоплена у марксистській теорії. Саме К. Маркс у першому томі «Капіталу» передбачив зміну структури капіталізму від конкуренції до процесу централізації та концентрації капіталу, що призводило до домінування великих корпорацій [Маркс, 1934]. Марксистське розуміння капіталізму та його структур дало змогу проаналізувати проблему олігархізації, зосереджуючи увагу на економічних монополіях і процесі монополізації. Хоча держава у визначенні імперіалізму посідає центральне місце, її роль в еволюції фінансового капіталу є підпорядкованою. Відповідно до марксистської теорії держави є інструментами в руках великих корпорацій або власників капіталу [Маркс, Енгельс, 1936]. Власники засобів виробництва домінують у виробленні політики, змушуючи державу служити їхнім матеріальним інтересам. А на стадії монополістичного капіталізму відбулося зростання фінансового сектору, який у перебігу свого розвитку почав домінувати над промисловим сектором. Залежність промислових підприємств від фінансових установ призвела до захоплення більшої частини державного корпоративного сектора.

В основі державно-олігархічних відносин також лежать особисті стосунки між олігархами та державними чиновниками. Такі стосунки є важливими для втілення консолідації олігархії, оскільки лідери держави за таких умов мають спільні інтереси з членами олігархії, а понад те — самі належать до неї чи беруть участь в її оборудках) [Leach, 2005; Karferer, 2005]. Ці політичні зв'язки надають преференційний доступ до державних субсидій, фінансування від уряду та банків, податкові пільги, а також звільнення від деяких правил через входження до стратегічних секторів, що узгоджується з інтересами уряду. Олігархи використовують свої політичні зв'язки для встановлення різноманітних бар'єрів для «входу» на ринок (як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів), часто лобіючи політику, що протидіє конкуренції, як-от податкові лазівки, тарифи, ліцензії, субсидії та державні перекази капіталу. Певну особливість у посткомуністичних країнах мав перехідний період, коли після розпаду єдиної централізованої економіки утворилася величезна порожнеча політичної та економічної влади. Саме тоді влада перемістилася від формальних політичних інститутів до неформальних мереж впливу серед осіб, які мали політичні зв'язки чи економічні ресурси. Зазвичай цей процес є найбільш поширеним у державах, які переживають економічний перехід і часто характеризуються слабкими правами власності [Sonin, 2003]. Власне, як стверджує А. Аслунд, існування пострадянської української олігархії як природного продукту особливих економічних, правових та політичних обставин, попри всі вади, стало однією із запорок економічного відродження України [Aslund, 2005]. На початковій стадії власники приватних компаній сприяли відновленню технологічних і коопераційних зв'язків між виробничими одиницями, раціоналізації руху ресурсів, зниженню витрат тощо.

Однак надалі олігархізація політичної влади призводить до згубних наслідків. Участь олігархії в багатьох сферах діяльності створює залежність ринку від влади олігархії. Крім того, зусилля олігархії, що має на меті зберегти свою владу, перешкоджають економічному розвитку та відкритості ринків капіталу, що призводить до зниження рівня інновацій на додаток до зменшення конкуренції. Саме перешкоджання конкуренції дає змогу олігархам отримати величезний вплив задля здобуття ренти. Як наслідок — монополізація економіки призводить до нижчої якості й вищих цін на товари та послуги на ринку.

Однак існує суттєва відмінність між процесами олігархізації у західному світі та у посткомуністичних країнах. На Заході великі власники, по суті, самі формували економіку: збагачуючись, вони примножували національне багатство, а вже потім набували політичної суб'єктності. Натомість українські великі власники свої основні капітали здобули шляхом сумнівної приватизації у результаті розвалу соціалістичної системи. Саме особливості проведення приватизації великих підприємств стали визначальними у формуванні суб'єктності великих власників у соціально-економічних і політичних трансформаціях в Україні та їх перетворенні на олігархів. З економічного погляду, зростання конкуренції між учасниками приватизаційних торгів призводить до підвищення прибутків від приватизації, залучаючи найбільш ефективного власника. Однак участь іноземців здебільшого була неприйнятною з огляду на політичні причини та «патріо-

тичні» настрої в суспільстві, коли набули поширення страхи, що іноземці «вскуплять» [Рахманов, 2012: сс. 245–246].

Понад те, подальший свій вплив вони зберігали лише за умов доступу до державного бюджету. Сформовані фінансово-промислові групи (ФПГ) або великі бізнес-групи, що започатковувалися в межах промислових регіонів та міст-мегаполісів, тлумачаться як олігархії, що зорієнтовані на пошук ренти та захоплення держави, тобто підпорядкування державної політики завданням втілення передусім власних інтересів коштом суспільного загалу [Гаврилишин, 2007: сс. 236–261]. Власне, додатковим джерелом функціонування олігархічної системи стала олігархічна рента з прибутку державних підприємств та грабівницької оренди земельних паїв українських селян. У більшості компаній, які формально перебували у державній власності (державний контроль не менше 51%), через володіння вітчизняними олігархами навіть дрібними частками акцій виснажувалися виробничі та фінансові ресурси, оскільки приватний власник не прагнув нести відповідальність за долю підприємства, яке йому повністю не належить [Рахманов, 2017]. Монополізація найважливіших сфер економіки зробила великих власників основними платниками податків, що стало безвідмовним важелем впливу на ділове і політичне життя країни.

Домінування у громадській думці населення України «трудової» версії приватизації зумовило процеси роздержавлення шляхом оренди державного майна трудовим колективом із правом його викупу або безпосередньо шляхом викупу середніх і великих підприємств (так звана робоча, або мала, приватизація). У результаті підприємства були фактично зосереджені в руках керівництва. Результати вивчення суспільного ставлення до результатів приватизації державних підприємств та землі дали змогу констатувати, що українське суспільство ставило під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства [Резнік, 2010, сс. 462–465]. Причинами цього стала нечесна і несправедлива з погляду населення приватизація промисловості, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку.

Однак, на відміну від Росії, де номенклатурний характер набуття російськими капіталістами власності призвів до умовного володіння приватизованими активами за часів утвердження авторитарного режиму «силовиків», складний, тернистий і часто кримінальний шлях первинного нагромадження власності українськими капіталістами, її утримання від хижацьких інстинктів своїх колег та чиновників, тривала участь у бурхливому політичному житті сформували чітке усвідомлення приватизованої ними власності як своєї і тільки своєї. Відсутність вагомої частки номенклатурного та «силового» походження капіталів серед великих власників України була пов'язана із запізнілою порівняно з Росією приватизацією стратегічних підприємств та землі, що дало змогу українським ФПГ акумулювати фінансові ресурси [Rakhmanov, 2015]. Тому на відміну від заставних аукціонів у Росії на початку 1990-х років, коли велика власність передавалася переважно в руки комсомольської номенклатури, відставання темпів приватизації в Україні дало змогу дрібним українським компаніям забезпечити собі корупційний патронат регіональної влади і взяти під контроль джерела масштабної ренти.

Економічні й політичні перетворення в сучасній Україні створили ситуацію, коли на роль політичного суб'єкта в суспільстві може претендувати лише нечисленна верства великих власників великого капіталу, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Негативне ставлення до приватизації великих підприємств в українському суспільстві та слабкість юридичного захисту набутої приватної власності змушували великих власників активно взаємодіяти з владою та включатися у політичну боротьбу. Участь великих власників в українській політиці відрізняється від подібної діяльності їхніх колег як із розвинених країн Заходу, так і з сусідньої Росії. У суспільствах західного типу політичним суб'єктом є клас приватних власників, який за посередництва політичних партій та лобістських структур забезпечує контроль над економічними важелями функціонування суспільства. Такі суспільства є «економічними», оскільки в них політичні зміни стимулюються діяльністю економічних акторів. І навіть за умов олігархічного правління зберігається конкуренція в медіапросторі, і це певною мірою сприяє демократизації таких суспільств.

Натомість у «політичних» суспільствах, до яких можна віднести російське, економічні актори не становлять самостійної і незалежної соціальної сили. Тут існування великих власників та обсяги їхніх доходів залежать від місця у політичній ієрархії та лояльності до політичної еліти. Пріоритети політичного розвитку в цьому випадку визначають не власники економічного капіталу, а вузьке політичне коло можновладців. Відсутність конкуренції та монополізований вплив політичного класу на ЗМІ спрямовують такі суспільства до авторитаризму.

На відміну від Росії, де суспільний запит привів до влади режим «силовики» з харизматичним і популярним лідером, який знівелював суб'єктність російських олігархів, в Україні суспільно-політичне розмежування та відсутність достатніх економічних ресурсів для підвищення рівня добробуту громадян не давало змоги окремій фракції політичної еліти підпорядкувати собі великих приватних власників. За умови політичної нестабільності основні ФПГ прагнули заручитися підтримкою основних політичних гравців. При цьому ці групи ставали основними фінансистами політичних виборів. Стимулювання геополітичної, етнокультурної та мовної належності українців і розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дало змогу відволікти увагу суспільства від питань соціальної справедливості, нечесної приватизації та її наслідків. Ставлення населення до олігархів здебільшого визначалося логікою політичного позиціонування. Маючи своїх представників чи володіючи безпосередньо депутатським мандатом, великі власники лобювали свої інтереси, впливаючи на ключові політичні рішення.

Отже, своєрідні політичні та економічні умови перехідного суспільства, в яких діє олігархія, — погана інституційна структура економіки або політична фрагментація соціуму, — сприяють розвитку олігархії. Олігархія є причиною особливого зв'язку між державою й великим бізнесом зі здатністю формувати та спрямовувати економіку і політичний розвиток.

Можна перерахувати засоби, за допомогою яких олігархія впливає на контроль політичної влади:

- формування політики через пряме фінансування політиків, кандидатів, політичних партій або виборчих кампаній;
- маніпулювання масовим світоглядом та громадською думкою через зосередження власності на ЗМІ, які стали ключовим інструментом здійснення влади як через пряму власність олігархів на медіа-ресурси, так і через їхній контроль над якістю та змістом медіа-продукції, що є результатом їхнього домінування на ринку;
- лобізм, який передбачає ухвалення парламентами вигідних для олігархів законопроектів, підкуп чиновників, передавання службовим особам інсайдерської інформації тощо: доступ до «вільного» використання державного бюджету; доступ до експлуатації державних об'єктів за мінімальної ціни оренди або її фактичної відсутності; проведення тендерних конкурсів «для своїх» партнерів;
- особисті відносини олігархів із державними службовцями чи бюрократами; підкуп чиновників — явище так званих захоплених регуляторів, коли ключові працівники регуляторних органів, бюрократи, політики та держслужбовці із наближенням закінчення кар'єри отримують гарантію працевлаштування у великих корпораціях.

Зародження, розквіт та занепад олігархії в Україні

Характер взаємовідносин української влади та власників великого капіталу був неоднозначним і змінювався під впливом соціально-економічної та політичної трансформації України. Ще за радянських часів початком легальної підприємницької діяльності стало формування так званої комсомольської економіки. У межах створеної владою системи центрів науково-технічної творчості молоді (ЦНТТМ) та молодіжних житлових кооперативів комсомольські функціонери започаткували власне збагачення. Володіючи організаційним досвідом, колишні комсомольські працівники переважно зайняли ті ніші, котрі для радянської економіки були новими: фінансові операції, роздрібна торгівля, IT-технології, відеосалони, сфера обслуговування тощо.

Однак у першій половині 1990-х років в економіці й політиці домінували «червоні директори», які успадкували свій вплив ще з народного господарства. Це були керівники великих промислових підприємств та голови колгоспів/радгоспів, котрі після розпаду Радянського Союзу, на відміну від дискредитованих партійних керівників, зберегли і зміцнили свій вплив на економіку. У перші посткомуністичні роки приватний капітал, який тільки формувався, вдало домагався результатів за рахунок шахтарського протестного руху, що його «червоні директори» використовували з метою державної підтримки збиткових шахт. Але найбільший рівень політичної суб'єктності вочевидився тоді, коли, зорганізувавши масові шахтарські виступи, «червоні директори» домоглися дострокових виборів до Верховної Ради і Президента України, яким 1994 року став саме Л. Кучма. Крім цього, «червоні директори» перетворилися на носіїв електорального ресурсу, оскільки керували багатотисячними колективами робітників, які були готові за них голосувати на виборчому окрузі. Маючи електоральний ресурс, «червоні директори» були бажаними для будь-якої партії чи блоку.

Однак від середини 1990-х років до влади почали просуватися нові багатії, яких умовно називають «трейдерами» та «фінансистами». «Фінансисти» були першими організаторами економічних процесів, відкривачами зовнішнього ринку. Неймовірний прибуток можна було отримати на постачаннях енергоносіїв. Особливу роль тут відіграли газовий та нафтовий сектори. У середині 1990-х років в українському газовому секторі домінували кілька потужних гравців, які за підтримки влади сформували величезні капітали на постачаннях газу і нафти, зокрема наближені до президента Л. Кучми. Успішність та прибутковість цього бізнесу прямо залежала від протегування з боку влади. Втрата протекції з боку влади зумовлювала згортання бізнесу та кримінальне переслідування.

Водночас на регіональному рівні бізнес-групи, що виникали у насичених промисловістю регіонах, за сприяння місцевої влади мали допуск до ще державних підприємств та місцевих фінансів. Унаслідок зрощення приватних структур (часто кримінальних) і регіональної влади утворився альянс одержувачів рентних доходів. Зрощення нового великого приватного капіталу із владою набуло форми спільного управління всім бізнесом регіону обраними бізнес-групами та місцевою владою. На початковій стадії бізнес-групи перебували в повному підпорядкуванні регіональній владі, бо не мали незалежної від влади економічної позиції. Основою їхнього капіталу були товарні та фінансові потоки підприємств, доступ до яких бізнес-групи могли одержувати тільки з дозволу регіональної влади. Однак мірою зростання економічного потенціалу бізнес-груп і формування власності на підприємствах їхня залежність від регіональної влади почала слабшати. Окремі найпотужніші регіональні фінансово-промислові групи разом з владою тепер змогли управляти регіонами через активну участь у формуванні соціально-економічної політики. Серед низки регіональних груп виокремилися чотири головні регіональні групи: донецька (корпорація «Індустріальний союз Донбасу», «SCM», «APC», «Данко», «Енерго», корпорація «Укрпідшипник»); дніпропетровська (корпорація «Інтерпайп», група «Приват»), київська (група «Футбольний клуб «Динамо»», група банку «Аваль»), харківська (група банку «УкрСиббанк»).

Від кінця 1990-х років представники великих ФПГ уже як власники великого капіталу почали активно проникати до українського парламенту. На відміну від практики розвинених країн, де впродовж тривалого часу формувалися спеціалізовані неполітичні інститути лобювання інтересів великих власників у політичній сфері, в Україні була створена власна офіційна система взаємовідносин великих власників з владою: ФПГ почали прямо використовувати загальну політичну структуру країни. Для представників великого капіталу статус народного депутата давав змогу безпосередньо проштовхувати вигідні закони задля реалізації власних корпоративних інтересів, впливати на виконавчу владу і, зрештою, забезпечувати персональний імунітет від можливих утисків влади.

Для цього регіональний капітал використовував інститут всеукраїнських політичних партій. Найвідвертіше це проявилось в період підготовки до виборів до Верховної Ради України 1998 року, коли найбільші бізнес-групи створили власні партії. Зокрема, київська регіональна ФПГ сформувала СДПУ(о); дніпропетровська регіональна ФПГ — партію «Трудова Україна»; донецька ФПГ

— Партію регіонів. За своєю політичною орієнтацією ці політичні сили підтримували владу. Наявність власних фракцій у парламенті дала українським капіталістам додатковий ресурс — політичний, завдяки якому бізнес-групи почали впевненіше почуватися у взаємовідносинах із владою. Політичний ресурс великих власників не тільки забезпечував гарантії ведення бізнесу, а й ставав у нагоді, коли його можна було обміняти на економічні привілеї чи активи. Причому відсутність такого ефективного інструменту часто послаблювала позиції навіть найсильніших бізнес-груп, натомість його наявність подеколи збалансовувала брак економічних ресурсів слабших суперників.

Напередодні президентських виборів 1999 року найпотужніші бізнес-групи почали виходити на загальноукраїнську арену, оскільки потребували підтримки влади у вирішенні питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, зокрема у наданні пільг в експорті продукції, списанні заборгованості за енергоносії перед Росією, міжнародному кредитуванні тощо. На тлі ускладнення економічної ситуації в країні та загрози приходу до влади лівих кандидатів представники великого бізнесу підтримали кандидатуру Л. Кучми, якого було вдруге обрано президентом України.

Однак важке економічне становище та загроза дефолту потребували від влади рішучих кроків. Відновлення міжнародного кредитування й покращення інвестиційного клімату змусили владу звернути увагу на деструктивну поведінку бізнес-груп — поширення бартеру в економіці, вивезення капіталу за межі країни, несплату податків. Новому урядові В. Ющенка вдалося провести кілька ключових реформ, які сприяли обмеженню влади олігархів. Зокрема, була зламана система бартеру і заліку, що панувала у сфері торгівлі енергоресурсами, зменшено індивідуальні пільги для окремих підприємств. Саме тоді відбулася принципова зміна у відносинах влади із бізнес-групами, розпочалося дистанціювання влади від олігархів. Президент Л. Кучма як головний утримувач адміністративного ресурсу не віддавав явних переваг жодній сильній ФПГ, нав'язуючи принцип відносин президента і зазначених груп як «системи стримувань і противаг» [Пасхавер, Верховодова, Суплін, 2004: с. 84]. Водночас Л. Кучма робив ставку на вітчизняні бізнес-групи, не допускаючи іноземних інвесторів до металургійних комбінатів.

Активна участь великого бізнесу в парламентській кампанії 2002 року була зумовлена як діловими інтересами, так і бажанням мати імунітет від втручання державних чиновників. Усе це змусило великий капітал з більшою наснагою демонструвати лояльність до влади, паралельно просуюючи своїх представників до влади — Верховної Ради, уряду, міністерств та інших державних органів задля лобювання своїх інтересів у встановленні неформальних корпоративних домовленостей в економічній сфері. Утім, наближення президентських виборів 2004 року загостило боротьбу політичних і бізнес-інтересів, схиливши владу до лобювання інтересів наближених до президента та прем'єр-міністра бізнес-груп. За таким сценарієм відбулася приватизація «Криворіжсталі». Все це посилювало антиолігархічні настрої в українському суспільстві, що, зрештою, вилилося у Помаранчеву революцію, яка політично диференціювала найбільші бізнес-групи. На бік провладного кандидата В. Януковича стала компа-

нія «SCM» (Р. Ахметов). Конкуренти цієї компанії, інші донецькі бізнес-групи — «ІСД» (С. Тарута і В. Гайдук) та «ММК ім. Ілліча» (В. Бойко) підтримали В. Ющенка. Група «Інтерпайп» (В. Пінчук) номінально підтримувала провладного кандидата, однак в подальшому дотримувалася нейтралітету. До підтримки опозиції схилилася також бізнес-група «Приват».

Головними суспільними запитами Помаранчевої революції були ліквідація авторитарного політичного режиму та послаблення його економічної бази — олігархічних ФПГ. У перший рік президентства В. Ющенка зі «старими» повноваженнями великий капітал був схильний сприйняти інституціональні реформи у сфері економіки. Питання приватизації й реприватизації чітко окреслили відмінності в підходах президента В. Ющенка та прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. Якщо перший намагався обмежитися реприватизацією «Криворіжсталі» та спробою порозумітися з великими власниками, то друга — всупереч ліберальним очікуванням — віддавала пріоритет державному сектору і прагнула провести політику ледь не тотальної реприватизації. Під загрозою опинився головний інститут ринкової економіки — право приватної власності. Ці розбіжності та відчутний спад темпів економічного розвитку країни призвели до відставки уряду Ю. Тимошенко. З призначенням нового уряду Ю. Єханурова «помаранчева» влада відмовилася від радикальної політики реприватизації. Великим власникам було надано гарантії прав власності. При ньому окреслилися перші зрушення у формуванні раціональних взаємовідносин влади з великим капіталом.

За іронією долі антиолігархічні настрої, які вилилися в Помаранчеву революцію, зрештою були каналізовані в політичну реформу 2004 року, коли було внесено поправки до Конституції. Зрештою був послаблений президентський інститут, який за «старих» повноважень ще міг обмежувати апетити великого капіталу. Політична реформа як результат компромісу політичних еліт стала своєрідним захистом великих власників. У результаті політичної реформи 2004 року великий капітал став ще впливовішим, адже парламентсько-президентська форма правління, конкурентна парламентська боротьба виявилася сприятливим середовищем політичної суб'єктності великих власників. Прихід «помаранчевої» команди суттєво змінив стратегічні цілі великих ФПГ: якщо раніше у великих власників простежувалися вузько корпоративні інтереси, для чого частина з них спорадично проникала до парламенту, то тепер вони взялися розглядати політичний вплив як надійну гарантію успішного ведення бізнесу та збереження свого капіталу. Внаслідок ослаблення президентської влади український парламент став ареною боротьби провідних фінансово-промислових груп. З іншого боку, власники великого капіталу почали усвідомлювати всю небезпеку ситуації, за якої була можлива узурпація влади та встановлення авторитарного режиму.

Напередодні парламентських виборів 2006 року великі ФПГ виступили фінансистами головних політичних партій країни. Зокрема, серед політичних сил, що прийшли до влади після Помаранчевої революції, пропрезидентський блок «Народний союз “Наша Україна”» підтримали корпорації «Індустріальний союз Донбасу» та «Укрпромінвест»; Блок Юлії Тимошенко — група «Приват», корпорація «УкрАвто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»; Соціалістичну партію

України — група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча». Натомість опозиційну Партію регіонів підтримали ЗАТ «SCM» та пов'язані з ним компанії Донецького регіону [Пасхавер, Верховодова, Агеєва, 2007: с. 18]. Унаслідок переходу соціалістів до табору переможця виборів — Партії регіонів — у парламенті була створена більшість, і прем'єр-міністром став В. Янукович. Оскільки головною силою Партії регіонів на той час була компанія «SCM», то фактично до влади прийшла найпотужніша ФПГ країни. Була здійснена спроба реставрації олігархічних взаємовідносин влади і капіталу, а саме відновлення старої системи «клієнтського» обслуговування потреб великого капіталу. Насамперед було взято під контроль формування державних витрат на продукцію металургії та фінансової підтримки тих галузей, де ключову роль відігравали провладні ФПГ.

Масовий перехід депутатів до парламентської більшості, яка могла б відтоді досягти конституційних розмірів і подолати президентські вето, змусив президента В. Ющенка навесні 2007 року своїм указом розпустити Верховну Раду. Однак парламентська більшість та уряд країни розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. І тільки шляхом переговорів, у яких представники великого капіталу виявилися стабілізаційним чинником розв'язання політичної кризи, була досягнута домовленість про проведення дострокових парламентських виборів, після яких було створено недієздатну коаліцію політичних сил БЮТ та НУНС. Уряд учергове очолила Ю. Тимошенко, котра стала більш обережною у відносинах з великим капіталом. Надалі В. Ющенко з обмеженими повноваженнями поступово втрачав популярність серед населення, оскільки обіцянки відокремити великий бізнес від влади не були втілені в життя.

Після обрання у 2010 році В. Януковича президентом України було створено пропрезидентську коаліцію у парламенті, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто чинність Конституції України 1996 року і відновлено президентсько-парламентську форму правління. На перший погляд це було поверненням до моделі сильного президента, рівновіддаленого від провідних ФПГ. Однак сталося класичне захоплення державної влади ключовими ФПГ, коли важливі державні посади обійняли вже безпосередньо великі власники України [Рахманов, 2012: с. 197–199]). Це було вельми показово, адже такі призначення були неможливими, наприклад, у путінській Росії, де навіть суто політичні посади вже десятиліття обіймають переважно представники силових структур і спецслужб. Саме з приходом до влади В. Януковича процес олігархізації владної системи сягнув піку. Великий бізнес в Україні не був серйозно зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Утім, невпинна узурпація влади президентом В. Януковичем і подальше зазіхання на активи олігархів змушували їх шукати захисту в можливій інтеграції України до правових інститутів ЄС, оскільки більшість великих власників мали на Заході активи, рахунки та нерухомість.

За винятком небагатьох представників, більшість великих капіталістів обрали нейтральну позицію або обережно підтримала Євромайдан, воліючи відновлення олігархічного консенсусу часів президентства В. Ющенка. Власне тому

одразу після повалення режиму В. Януковича негайно була відновлена парламентсько-президентська республіка. Під впливом блискавичної анексії Криму Росією, де український великий капітал повністю або частково втратив свої активи, нова тимчасова влада запропонувала очолити проблемні регіони олігархам. Такі кроки дали змогу втримати ситуацію і запобігли проявам сепаратизму й дестабілізації у більшості областей (крім Донбасу).

Анексія Криму та війна на Донбасі не дали змоги громадським активістам капіталізувати свою політичну суб'єктність у певну політичну силу, тому українське суспільство у 2014 році було змушене проголосувати на президентських виборах за представника великого капіталу П. Порошенка, й за політичні проекти, що частково або повністю були афільованими з великим капіталом, на парламентських виборах. Однак на відміну від попередніх етапів, коли головними політичними суб'єктами були політичний клас та великий капітал, до соціально-політичних процесів додалися ще два політичні суб'єкти — громадські активісти (в тому числі воєнізовані групи) та країни Заходу, чиї фінанси виявилися критично необхідними для збереження державних інститутів.

Тиск Заходу та громадських активістів у проведенні реформ дещо знизив корупційний вплив у певних секторах економіки, поставивши політичний клас у незручне становище перед новими антикорупційними органами. Збільшення кількості політичних гравців не дало змоги великому капіталові консолідуватися, тож його представники мусили наввипередки вступати до ситуативних альянсів із президентською та прем'єрською гілками влади, які на той час вже конкурували, а також тимчасово залучати у свої союзники громадянський сектор у внутрішньокласовій боротьбі. Під тиском країн Заходу за роки президентства П. Порошенка було проведено низку реформ в енергетичній та банківській сферах, внаслідок яких похитнулася економічна міць певних ФПГ, зокрема «Приват» (І. Коломойський) та Group DF (Д. Фірташ). Водночас деяким з ФПГ, зокрема «SCM» (Р. Ахметов) вдалося завдяки умовній лояльності навіть наростити свої прибутки. До того ж унаслідок непростих взаємодій влади у перемовинах з Росією (обмін полоненими, Мінські угоди) наростила потужність відверто проросійська ФПГ на чолі з В. Медведчуком, який зумів до того ж консолідувати впливові медіа-активи. Не менш активно нарощував свої ресурси і сам президент П. Порошенко, незважаючи на те, що його активи на час каденції були передані у незалежний («сліпий») траст. Така «плюралізація» політичного життя дещо зменшила вплив великих власників на владні рішення, проте високий рівень невдоволеності чинною владою у суспільстві через гальмування подальших реформ викликав безумовний попит на деолігархізацію суспільно-політичного життя в Україні [Рахманов, 2019: с. 220].

Саме на протиставленні П. Порошенкові та зростанні популістських настроїв у суспільстві став можливим олігархічний консенсус у плані медійної підтримки популіста В. Зеленського. Відверта або прихована підтримка більшістю олігархів цього кандидата та його перемога на президентських виборах 2019 року (як і перемога партії «Слуга народу» на позачергових парламентських виборах того ж року) на перший погляд виглядала як олігархічний реванш. І справді, у перші роки правління президента В. Зеленського вплив олігархів сут-

тево зріс через їхній контроль за частиною депутатського корпусу в новому парламенті. Ухвалення окремих законів у Верховній Раді вже не могло відбутися без домовленостей з олігархами. Через неефективну боротьбу з пандемією коронавірусу довіра до влади суттєво знижувалася [Резнік, Рахманов, Резнік, 2021].

Однак вже у 2021 році Рада національної безпеки й оборони України застосувала санкції щодо В. Медведчука і його медіахолдингу. У вересні 2021 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)». Відповідно до цього закону олігархом вважається фізична особа, що відповідає будь-яким трьом із чотирьох ознак: 1) бере участь у політичному житті; 2) має значний вплив на засоби масової інформації; 3) є кінцевим бенефіціарним власником підприємства-монополіста; 4) вартість його активів перевищує 1 000 000 прожиткових мінімумів. Відтак особи, які підпадають під зазначені вимоги, будуть визнані олігархами та внесені до Реєстру олігархів на сайті РНБО. Виключити особу з Реєстру можливо, якщо у неї відсутні не менше двох ознак, передбачених для потрапляння в цей список. Особи, які внесені до Реєстру, будуть обмежені в деяких правах, зокрема, олігархам забороняється: будь-яким способом фінансово або у вигляді послуг підтримувати політичні організації, партії та кандидатів; бути покупцем (бенефіціаром покупця) в процесі приватизації об'єктів великої приватизації; фінансувати будь-яку політичну агітацію або проведення мітингів/демонстрацій з політичними вимогами. Власне, вже влітку 2022 року почалася перевірка близько 86 осіб на відповідність критеріям, визначеним Законом [National Security and Defense Council of Ukraine, 2022]. Крім цього, українською владою було ініційовано процес припинення українського громадянства деяких великих власників.

Вторгнення Росії в Україну призвело до окупації та нищення промисловості, інфраструктури й логістики (облога морських портів), зниження споживання електроенергії. Саме ці ключові активи становлять економічне ядро могутності українських олігархів. Нівелювання цих активів пришвидшило процес деолігархізації, особливо за умов воєнного стану, коли вплив на політичні рішення є майже неможливим. У ситуації централізації владою медіапростору країни олігархи почали позбуватися своїх медіа-активів та депутатських мандатів. Війна зумовила перспективу трансформації залишків економіки в бік безолігархічного оновлення.

Висновки

Сучасні держави вирізняються за мірою та змістом своєї економічної присутності. За певних інституційних і соціально-економічних умов розвитку суспільства великі власники можуть отримати величезну політичну владу. Використовуючи політичні інститути, олігархи ще більше збагачуються, маючи доступ до ресурсів і кредитів, можливість впливати на урядові рішення та цільний контроль над ідейною сферою через володіння медіа. Головним викликом олігархізації політичної влади є те, що олігархи взаємодіють із державними суб'єктами через підкуп і корупцію, аби захистити своє багатство, і прагнуть

отримати ренту таким чином, щоби перешкодити як вільному ринку, так і демократичним принципам функціонування суспільства. Тому олігархія характеризується такими загрозами, як обмеження конкуренції, неможливість надходжень іноземних інвестицій, укорінення корупції, перешкода для економічного зростання, політична й економічна нерівність, використання суспільних ресурсів і спотворення уподобань звичайних громадян. Пов'язаність із державним апаратом стає причиною того, що олігархія може функціювати поза ринковими механізмами економіки.

Відмінний від постсоціалістичних країн Центральної Європи процес приватизації зумовив формування в Україні великого капіталу, коли вітчизняні регіональні бізнес-групи вже накопичили необхідні інвестиційні ресурси для придбання права власності на контрольовані активи. Ставши власниками великих промислових підприємств і залучивши банківський капітал для інвестицій на власні підприємства, українські капіталісти змогли сконцентрувати ресурси для захоплення політичної влади. Сформована в Україні неформальна система взаємовідносин власників великого капіталу і влади трималася на контролі з боку великого капіталу партійної системи шляхом фінансування владних і опозиційних політичних проєктів, а на певних етапах — і на безпосередньому входженні до урядових структур, за допомоги яких вони контролювали державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Олігархізація політичної влади загальмувала економічний розвиток країни, її демократизацію та обороноздатність. Водночас існування олігархічної системи ставало певним запобіжником скочування країни до авторитарного режиму, позаяк усі без винятку олігархи побоювалися політичного зміцнення певного угруповання й тому усіма зусиллями блокували піднесення та критичну концентрацію влади в одних руках.

Динаміка взаємовідносин української влади і великого капіталу за умов постсоціалістичних перетворень пройшла кілька етапів формування, розквіту та занепаду політичної суб'єктності великих власників: зародження регіональних ФПГ на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади → вихід ФПГ на загальноукраїнську арену шляхом створення партійних проєктів → активна участь ФПГ у політичних процесах 2002–2005 років → політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010 роки) → захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними та економічними процесами (2010–2014 роки) → плюралізація політичного життя та зменшення впливу олігархів (2014–2019 роки) → прихід до влади популістів та відновлення олігархічного контролю над парламентом країни (2019–2021 роки) → політика деолігархізації, втрата великими власниками економічної, політичної та медійної бази внаслідок війни з Росією (2021–2022 роки).

Одним із чинників формування політичної суб'єктності власників великого капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення. І лише внаслідок російсько-української війни

зниження рівня зазначених розмежувань позбавило великих власників дієвого інструменту олігархізації політичної влади. Війна змусила великих власників зосередитися на порятунку своїх економічних активів. Лише післявоєнне життя покаже, наскільки зменшився їхній вплив на політичну владу. Парадоксально, але різке зниження політичної активності великих власників може стати вже зворотним викликом для розвитку суспільства — а саме втрати однієї із противаг скочування країни до авторитаризму.

Джерела

Гаврилишин, О. (2007). Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Маркс, К. (1934). *Капітал. Критика політичної економії*. Том I. Кн. I. Київ: Партвидав ЦК КП(б)У.

Маркс, К., Енгельс, Ф. (1936). Маніфест комуністичної партії. В: К. Маркс, Ф. Енгельс (ред.) *Вибрані твори. Том 1* (сс. 151–189). Київ: Партвидав ЦК КП(б)У.

Пасхавер, О.Й., Верховодова, Л.Т., Агеєва, К.М. (2007). *Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством*. Київ: Центр економічного розвитку.

Пасхавер, О.Й., Верховодова, Л.Т., Суплін, Л.З. (2004). *Формування великого приватного капіталу в Україні*. Київ: Міленіум.

Рахманов, О. (2012). Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні. Київ: Інститут соціології НАН України.

Рахманов, О. (2017). Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 60–73.

Рахманов, О. (2019). Бізнес і суспільство: потенціал відповідальної взаємодії. В: В. Резнік (ред.) *Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес* (сс. 195–246). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, В.С. (2010). *Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О., Рахманов, О., Резнік, В. (2021). Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 91–112.

Aslund, A. (2005). Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States. *CASE Network Studies and Analyses*, 296, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1441910> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1441910>

Kapferer, B. (2005). New Formations of Power, the Oligarchic-Corporate State, and Anthropological Ideological Discourse. *Anthropological Theory*, 5 (3), 285–299.

Leach, D. K. (2005). The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy Across Organizational Forms. *Sociological Theory*, 23 (3), 312–337.

National Security and Defense Council of Ukraine (2022). *Secretary of the NSDC of Ukraine held a meeting on the state of implementation of the law on oligarchs*. 20.07.2022. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/5605.html>

Rakhmanov, O. (2015). Social Preconditions and Methods for Creating Capital of Big Business Owners in Ukraine. In: Y. Golovakha (ed.) *Ukrainian Sociological Review: 2012–2013* (pp. 93–115). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Sonin, K. (2003). Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights. *Journal of Comparative Economics*, 31 (4), 715–731.

Отримано 30.07.2022

References

- Aslund, A. (2005). Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States. *CASE Network Studies and Analyses*, 296, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1441910> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1441910>
- Havrylyshyn, O. (2007). *Capitalism for all or capitalism for the few? Divergent paths of post-communist transformations* [in Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. [= Гаврилишин 2007]
- Kapferer, B. (2005). New Formations of Power, the Oligarchic-Corporate State, and Anthropological Ideological Discourse. *Anthropological Theory*, 5 (3), 285–299.
- Leach, D. K. (2005). The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy Across Organizational Forms. *Sociological Theory*, 23 (3), 312–337.
- Marx, K. (1934). *Capital: A Critique of Political Economy* [in Ukrainian]. Volume 1, Book 1. Kyiv: Published by the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine. [= Маркс 1934]
- Marx, K., Engels, F. (1936). The Communist Manifesto [in Ukrainian]. In: K.Marx, F.Engels (eds.) *Selected works. Volume 1* (pp. 151–189). Kyiv: Published by the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine. [= Маркс, Енгельс 1936]
- National Security and Defense Council of Ukraine (2022). *Secretary of the NSDC of Ukraine held a meeting on the state of implementation of the law on oligarchs*. 20.07.2022. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/5605.html>
- Pashkaver, O.Y., Verkhovodova, L.T., Ageeva, K.M. (2007). *World experience for Ukraine: the relationship of big capital with the government and society* [in Ukrainian]. Kyiv: Center for Economic Development. [= Пасхавер, Верховодова, Агеева 2007].
- Pashkaver, O.Y., Verkhovodova, L.T., Suplin, L.Z. (2004). *Formation of Big Private Business in Ukraine* [In Ukrainian]. Kyiv: Millennium. [= Пасхавер, Верховодова, Суплін 2004].
- Rakhmanov, O. (2012). *Owners of Big Business as a Subject of Socio-Economic Transformation in Ukraine* [in Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Рахманов 2012]
- Rakhmanov, O. (2015). Social Preconditions and Methods for Creating Capital of Big Business Owners in Ukraine. In: Y. Golovakha (ed.) *Ukrainian Sociological Review: 2012–2013* (pp. 93–115). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.
- Rakhmanov, O. (2017). The social foundation of the oligarchic system in Ukraine. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 60–73. [= Рахманов 2017]
- Rakhmanov, O. (2019). Business and society: the potential of responsible interaction [in Ukrainian]. In: V. Reznik (ed.) *Formation of a responsible society: the state, political movements, business* (pp. 195–246). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Рахманов 2019]
- Reznik, O., Rakhmanov, O., Reznik, V. (2021) Socio-political consequences of the COVID-19 pandemic as challenges to the legitimacy of social order in Ukraine [in Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 91–112. [= Резнік, Рахманов, Резнік 2021]
- Reznik, V.S. (2010). *Legitimation of Private Property as a Concept of Sociological Theory*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Резнік 2010]
- Sonin, K. (2003). Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights. *Journal of Comparative Economics*, 31(4), 715–731.

Received 30.07.2022

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду

У статті аналізується явище олігархізації політичної влади в Україні як системи контролю власниками великого капіталу над державними інститутами. Формуванню потужного національного капіталу сприяла неприйнятність громадською думкою залучення іноземного

капіталу та грошової форми приватизації державних підприємств. Нелативне ставлення населення до наслідків приватизації використовувалося олігархами для блокування інституціональних реформ, через що відбувалося поширення корупції й ручних методів перерозподілу власності. Додатковим ресурсом збагачення великих власників стало стягнення олігархічної ренти з прибутку державних підприємств. Залежність держави від олігархів забезпечувалася їхнім тотальним контролем над галузями економіки, які давали переважну частку надходжень до державного бюджету. Володіння олігархами ключовими ЗМІ давало змогу маніпулювати громадською думкою, що блокувало реформаторські ініціативи громадянського сектору. Цьому сприяло суспільно-політичне розмежування українського соціуму щодо шляхів розвитку країни. Зниження впливу великих власників на політичне життя України уможливилось завдяки обмеженню їхнього мас-медійного впливу та занепаду їхньої економічної бази за умов російсько-української війни. Процесові деолігархізації політичної влади в Україні сприяє зростання єдності суспільства та довіри до державних інститутів, збільшення впливу громадянського сектору та економічна підтримка країн Заходу.

Ключові слова: олігархізація, олігархія, політична влада, Україна

OLEKSANDR RAKHMANOV

The oligarchization phenomenon of political power in Ukraine: from rise to decline

The article analyzes the oligarchization phenomenon of political power in Ukraine as a system of control by owners of large capital over state institutions. The formation of powerful national capital was facilitated by public opinion's unacceptability of attracting foreign capital and the monetary form of privatization of state-owned enterprises. The negative attitude of the population to the consequences of privatization was used by the oligarchs to block institutional reforms, which led to the spread of corruption and manual methods of property redistribution. The collection of oligarchic rent from the profits of state-owned enterprises became an additional resource for the enrichment of large owners. The dependence of the state on the oligarchs was ensured by their total control over the sectors of the economy that provided the majority of revenues to the state budget. The oligarchs' ownership of key mass media allowed them to manipulate public opinion, which blocked reform initiatives of the civil sector. This was facilitated by the socio-political division of Ukrainian society regarding the ways of the country's development. The decrease in the influence of large owners on the political life of Ukraine became possible due to the limitation of their mass media influence and the decline of their economic base under the conditions of the Russian-Ukrainian war. The process of de-oligarchization of political power in Ukraine is facilitated by the growth of social unity and trust in state institutions, the increase in the influence of the civil sector, and the economic support of Western countries.

Key words: oligarchization, oligarchy, political power, Ukraine